

Bartha Eszter

A JÓLÉTI DIKTATÚRÁK FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA

Társadalomtörténeti szempontok a Kádár-korszak kutatásához

1989 „forró nyarán” Magyarországon, amikor a frissen alakult pártok már megegyeztek a Magyar Szocialista Munkáspárttal arról, hogy a proletárdiktatúra átalakul parlamentáris demokráciává, és szabad választásokat tartanak, vidéken még sokan nem tudták, hogy milyen elsöprő politikai, társadalmi és gazdasági változások elé néz az ország.¹ Noha a magyar demokratikus ellenzék a fővárosban koncentrálódott, vidéken is voltak jelei annak, hogy a rezsim legitimációja súlyosan megkérdőjeleződött. A győri Tér-kép című, frissen alapított ellenzéki újság 1989. június 1-jei számában provokatív körkérdést tett fel olvasóinak: „Visszahívna-e a kapitalistákat?”² A válaszok többsége az igen felé hajlott, ami az akkori rendszerváltó politikai légkörben nem meglepő. Amin mai szemmel nézve inkább csodálkozhatunk, az az „igen” válasz indoklása: a válaszadók ugyanis azt hangoztatták, hogy a munkások többet profitálhatnak a kapitalizmusból mint a létező szocializmusból, és ezért a kapitalizmus visszaállítása a munkásság egészségének érdekeit szolgálja. Íme az egyik, ilyen szempontból karakterisztikus válasz: „Ha ugyanúgy gondoskodik a munkásairól, mint ahogy azt a Zwack ígérte a televízióban, akkor már holnap jöjjön. Nagyon sokan jártak már a magyarok közül nyugaton, mindenki láthatja az ottani életszínvonalat, a szociális biztonságot még a munkanélküliség mellett is. Nemrég olvastam valahol, hogy a munkásmozgalom igazi eredményt éppen a kapitalista országokban ért el. S nem hiszem, hogy a munkások érdekének hangoztatása pusztán demagógia lenne egy tőkés részéről. Ő nyilván tudja, hogy ez a legbiztosabb megterülő beruházás.”³

Egy kis célzatos demagógiát természetesen felfedezhetünk abban, hogy az ellenzéki lap elsősorban a munkásság érdekeire hivatkozott Magyarország egyik legnagyobb iparvárosában, amikor a létező (bár akkor már igencsak bomladozó) szocializmus ellen próbálta hangolni az olvasókat. Az itt dokumentált helyi konfliktus azonban jellemző volt a kelet-európai államszocializmus általános legitimációs válságára, ami sokkal nagyobb mértékben bontakozott ki más országokban,

¹ A rendszerváltás szakirodalmának fő paradigmáit áttekintem: Bartha Eszter 2010a. Magyarország politikátörténetének terjedelmes szakirodalmát itt nem részletezhetem, de jó áttekintést nyújt Rainer M. János 2011: 234–293. Én elsősorban az alábbi munkákra támaszkodtam: Bozóki András 2000; Tőkés Rudolf 1998; Ripp Zoltán 2009; Romsics Ignác 2003; Csizmadia Ervin 1995.

² Visszahívna a kapitalistákat? Tér-kép, 1989. június 1.

³ Visszahívna a kapitalistákat? Tér-kép, 1989. június 1.

ahol a kommunista párt nem tárgyalásos úton adta át a hatalmat, hanem tömegtüntetések és nem-ritkán erőszakos megmozdulások buktatták meg a rezsimet, mint azt láthattuk Csehszlovákia, Kelet-Németország, Lengyelország vagy Románia példáján.⁴

Miközben a kelet-európai rendszerváltások politika- és gazdaságtörténete bőségesen dokumentált, a társadalomtörténeti megközelítések sokáig kiszorultak a hazai szakirodalom fő áramlatából.⁵ A jelen tanulmányban egy olyan társadalmi csoportra szeretném felhívni a figyelmet, amely különböző okok miatt különösen háttérbe szorult a rendszerváltás történeti-szociológiai szakirodalmában, holott az államszocializmus idején kiemelt figyelmet kapott, és a legnagyobb társadalmi osztályt képviselte: az ipari munkásság széles rétegét.⁶ Ez az osztály, amelyet a kommunista rezsim mindenhol a legfőbb társadalmi bázisának deklarált, egyetlen kelet-európai országban sem állt a rendszer mellé, ami nem lepte meg az államszocializmus baloldali ellenzékét, akik régtől fogva úgy látták, hogy az állampárt eltávolodott a munkásságtól, és nem az ő érdekeiket képviseli.⁷ Az viszont a nyugati marxisták körében is meglepetést okozott, hogy az állampárt gyámkodásától megszabadult munkásosztály sehol nem tiltakozott erőteljesen a kapitalista rendszer visszatérése ellen – miközben a felmerülő, „harmadik utas” (önigazgató, közösségi tulajdonon és gazdálkodáson alapuló) baloldali alternatívák nem kaptak érdemi támogatást a munkásoktól.⁸ A nyugati marxisták közül az 1980-as években Magyarországon is kutató *Michael Burawoy* fogalmazta meg talán a legkorábban azt a szociológiai kérdést, hogy hol volt a munkásosztály a kelet-európai rendszerváltás idején.⁹ Egyik tanítványa, *Linda Fuller* Kelet-Európa legdogmatikusabb munkásállamában, a honeckeri NDK-ban tanulmányozta ezt a kérdést.¹⁰ Kutatása azonban szociológiai jellegű, és nagyon kevésbé vonja bele a vizsgálatba az államszocializmus társadalomtörténetét. Ezért túlon túl kritikátlanul épít *Konrád–Szelényi* értelmiségtézisére (amelyet utóbb *Szelényi* is cáfolt),¹¹ vagyis arra, hogy a megvalósult szocializmusban az értelmiség lesz majd az uralkodó osztály.

Az alábbiakban szeretném röviden összegezni saját kutatásaim főbb téziseit, amelyek a honeckeri NDK és a Kádár-korszakbeli Magyarország nagyipari munkásságával foglalkoztak, illetve kifejteti a fenti kérdésre (hol volt a munkásosztály a rendszerváltás idején, és miért nem védte meg a dolgozók érdekeit) adott válaszaimat.¹² Dolgozatom második részében kísérletet teszek arra, hogy kutatásaim alapján felvessek néhány társadalomtörténeti szempontot az államszocializmus és a rendszerváltás értelmezéséhez.

A létezett szocializmus jellegéről a győztes októberi forradalom óta súlyos elvi viták folytak mind a marxisták, mind pedig a meggyőződéses antikommunisták körében.¹³ Ennek szakiro-

⁴ Ennek terjedelmes szakirodalmát itt most nem áll módomban felsorolni. Elegendő annyit megjegyezni, hogy ritka az a mű, ami mind a történeti szempontot, mind pedig az összehasonlítást is alkalmazza. A kivételek között lásd: *Mark Pittaway* 2004.

⁵ A kivételek között említtem *Valuch Tibor* 2001.

⁶ A rendszerváltás utáni kelet-európai munkástörténet-írás áttekintését lásd: *Peter Heumos*: „Workers under Communist Rule: Research in the Former Socialist Countries of Eastern-Central and South-Eastern Europe and in the Federal Republic of Germany”. *International Review of Social History*. 2010: 55.

⁷ A magyar szakirodalomból lásd a korszak nemzetközileg is ismert kritikai iskoláját: *Bence György – Kis János* 1983; *Konrád György – Szelényi Iván* 1989; *Haraszti Miklós* 1978; *Lukács György* 1985. De a *Diktatúra a szükségletek felett* című könyv 1981-es előszavában még *Fehér Ferenc*, *Heller Ágnes* és *Márkus György* is inkább több, mint kevesebb szocializmust sürgetett – részben a Szolidaritás hatása alatt.

⁸ A hazai baloldali kísérletek áttekintését lásd: *Nagy Éva* 2012.

⁹ *Burawoy, Michael* terepmunkájának tapasztalatait lásd: *Michael Burawoy – Lukács János* 1992.

¹⁰ *Linda Fuller* 1999.

¹¹ *Szelényi Iván* 1990.

¹² A kutatást bemutatja *Bartha Eszter* 2009; *Bartha Eszter* 2013.

¹³ A nyugati baloldali viták áttekintését lásd: *Marcel van der Linden* 2007.

dalmát itt most nem részletezhetem, csak az általam használt terminológiát kívánom megmagyarázni. Az 1920-as évek sok tekintetben a társadalmi-politikai kísérletezés évei voltak a hatalmát megszilárdító bolsevik párt számára. Ennek a kísérleti időszaknak a sztálini fordulatként elhíresült politikai-gazdasági irányváltás vetett véget 1929-ben.¹⁴ A Trockijjal szemben a NEP-et az 1920-as években végig következetesen támogató Sztálin ekkor arra a következtetésre jutott, hogy a NEP nem képes felzárkóztatni a szovjet gazdaságot a nyugati versenytársakhoz, és a lemaradás egy fegyveres konfliktus esetén végzetes lehet a szovjet hatalom számára. Sztálin a felzárkózás jegyében hirdette meg az erőltetett iparosítás és kollektivizálás programját, és ez a fordulat teremtette meg azt a rendszert, amit a győztes Szovjetunió a második világháború után Kelet-Európába is „exportált”.

Trockij Elárult forradalmának¹⁵ elméleti jelentőségét az adja, hogy a későbbi kelet-európai ellenzéki értelmiség sem tudta megkerülni a sztálinizmus első marxista kritikájának lényegi állításait. Száműzetésben írt híres polemikus alapvetésében Trockij a tulajdon kérdésére koncentrált. A könyv központi tézise, hogy a sztálini rendszer nem kapitalista, de nem is szocialista, mert nem adja a munkások kezébe a termelőeszközöket. A megtermelt haszon és a termelőeszközök felett a sztálini nómenklatúra rendelkezik, amelyik hatalmát az elosztásban is érvényesíti. Ezért ez a sztálini eredetű bürokrácia a hatalom tényleges birtokosa és a sztálinizmus legfőbb társadalmi támasza, noha Trockij a nómenklatúrát még nem tekintette új osztálynak. Nézete szerint a bürokrácia akkor árulja el véglegesen az októberi forradalmat, ha nem éri be a termelőeszközök feletti rendelkezési joggal, hanem örökletessé kívánja tenni privilégiumait és az állami tulajdont. Ekkor – tehát ha a nómenklatúra érdekelt lesz a magántulajdon visszaállításában – következik be a forradalom végső elárulása és a kapitalizmushoz való visszatérés.¹⁶

Sztálinnak azonban volt egy nagy előnye elméletileg képzetebb ellenfele felett: megtalálta a választ arra a kérdésre, hogyan lehet szocializmust építeni egy országban, amikor a világhorradalom, amire Lenin és a bolsevik vezetők számítottak, nem következett be, és nem segítette ki Oroszországot az elmaradottságból. Sztálin átvette az utolérő fejlődés logikáját (vagyis a Nyugat gazdasági utolérésének programját), és a program felülírta az eredeti marxista emancipációs célokat. A sztálini program a magántulajdon teljes kiüresítésén, a termelőeszközök, a föld és a munkaerő államosításán alapult. A kollektivizálás és az erőltetett iparosítás embertelen áldozatokat követelt az ország lakosságától, viszont egy elmaradott, túlnyomórészt agráripari országból olyan ipari országot teremtett, amely a második világháborúban győzni tudott Európa legerősebb ipari nemzete, Németország felett.¹⁷

Az 1917-es októberi forradalom után, amikor a „lehetetlen lehetségessé vált”, sokan és komolyan hittek abban, hogy az új szocialista társadalom képes lesz megváltoztatni az ember

¹⁴ A sztálinizmus szakirodalmának tárgyalása önmagában egy külön mű témája lenne. A nyugati szakirodalom fő paradigmáinak elméleti kifejtését lásd: *Rainer M. János* 2011: 41–78; *Bartha Eszter* 2003. Magában a Szovjetunióban a sztálini hatalmi konszolidáció lezárta a sztálinizmus jellegéről folyó elméleti vitát. Az 1920-as évek oroszországi vitáiról lásd *Krausz Tamás* 1991.

¹⁵ *Trotsky, Leon* 1937.

¹⁶ Ahogyan *Krausz Tamás* megmutatja a szovjet rendszerváltás elemzésével, ahol a tulajdon kérdését állítja a középpontba, Trockij itt jó „prófétának” bizonyult. Vö. *Krausz Tamás* 2003.

¹⁷ *Geoffrey Roberts* megmutatja, hogy az a divatos tézis, miszerint Hitler „preventív” háborút vívott volna Sztálin ellen, semmiben nem állja meg a helyét. A preventív háború központi eleme volt a goebbelsi propagandának, de a valóságban a szovjet diktátor semmitől nem rettegett jobban, mint egy nagy kapitalista koalíciótól, ami szétzúzza országát, nemhogy még provokálni akart volna egy ilyen háborút. Lásd: *Geoffrey Roberts* 2006. *Roberts* azt is megmutatja, hogy a hidegháború időszakában az egykori nyugati szövetségesek tudatosan kisebbíteni akarták a Szovjetunió szerepét a győzelemben, holott a szárazföldön a Vörös Hadsereg verte meg a Wehrmachtot. *Robert Thurston* a második világháborút a sztálinizmus „próbájának” nevezte. Lásd: *Robert Thurston* 1996.

alapvető szükségleteit, pontosabban a szükségletek kielégítésének módját. *Somlai Péter* szemléletesen mutatja be a család példáján, hogyan akarták buzgó pártfunkcionáriusok megvalósítani a „szocialista család” eszményét és egy nagy, közös háztartásba kényszeríteni az embereket, ahol a munkahely látja el az étkezés feladatát, és szociális mosodákban mossák a közös szennyest („ahol több ruhát tettek tönkre és többet loptak, mint mostak” – állapította meg később ironikusan *Trockij*).¹⁸ *Stephen Kotkin* monumentális művében hasonló érzékletességgel szemlélteti, hogyan akarták kinevelni *Magnytogorszkban* a „szocialista embert”, akinek egészen más, magasabb kulturális igényei vannak, mint egy kizsákmányolt bérmunkásnak, és nem az anyagi ösztönzők mozgatják, hanem önzetlenül dolgozik az új szocialista társadalomért.¹⁹

Az úttörők még hihettek ebben a naiv ideológiában; ha azonban a magyar és a keletnémet példát nézzük, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a proletárdiktatúrát nem a munkásosztály harcolta ki, hanem a Szovjetunió kényszerítette rá a csatlósállamokra. Noha a sztálinista valóság nagyon messze volt a Marx által megálmodott szocializmustól, annyit érdemes megjegyeznünk, hogy az eredeti emancipációs célok nem tűntek el teljesen, és a régióban – természetesen nem függetlenül a háború óriási veszteségeitől és a sztálini időszakban lejátszódó politikai átrendeződéstől – lezajlott egy precedens nélküli mobilizációs folyamat. Ehhez idézném *Ferge Zsuzsát*, aki arról ír, hogy a rétegződéskutatások már az 1960-as években megmutatták, hogy továbbra is van szegénység Magyarországon. *Ferge Zsuzsa* azonban továbbmegy, és a rendszerváltás tapasztalatával teszi fel a kérdés másik felét, ami a 60-as években kimaradt a vizsgálódásból, pedig az magát az államszocializmus értelmezését is árnyalja, egészen pontosan segít megmagyarázni, hogy miközben a „kommunizmus” sokak szemében úgy jelenik meg, mint egyfajta ösbűn, minden bajok forrása, addig a történelmi emlékezetben a kommunizmus közutálata mellett párhuzamosan jelen van egy erős nosztalgia a Kádár-korszak iránt: „A feltáró munkát tisztességesen elvégeztük, sőt a hatvanas évek vége felé odáig is eljutottunk, hogy felmutassuk, továbbra is van szegénység. Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor *mameluk-magatartásnak* tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest. Erre máig nincs igazán érvényes válaszunk”.²⁰ *Ferge Zsuzsa* példaként idézi fel a GYES születését, amelyről megállapítja, hogy a politikai és gazdasági érdekek mellett a döntéshozókat humánus és szocialista meggyőződések is motiválták.²¹

A sztálinizmust természetesen nem igazolják sem a régió második világháború előtti komoly társadalmi feszültségei, sem pedig a világháború vérzivatarra. A rezsím népszerűtlenségét világosan jelezték a munkástüntetések, illetve Magyarországon az 1956-os forradalom, amelynek tömegbázisát az egyetemisták és a munkásfiatalok adták.²² Magyarországon az 1958-as munkáshatározat azt a felismerést tükrözte, hogy a munkások szükségletei nem másképpen, hanem ugyanúgy alakulnak, mint a kapitalista országokban. Az új munkáspolitikában döntő szerepet játszott a munkások anyagi követeléseinek kielégítése béremelés, lakáspolitikai és különböző szociális juttatások formájában. A rezsím nagy hangsúlyt fektetett a káderpolitikára is, vagyis támogatották a munkásfiatalok továbbtanulását és a munkásvezetők képzését, kinevezését. A határozat nem maradt papíron: végrehajtását szigorúan ellenőrizték, és a nagyüzemek és az ipari

¹⁸ Idézi: *Somlai Péter* 2008: 116.

¹⁹ *Stephen Kotkin* 1995.

²⁰ *Ferge Zsuzsa* 2010: 71. (Kiemelés – *Bartha Eszter*.)

²¹ *Ferge Zsuzsa* 2010: 72.

²² *Rainer M. János* 2011: 79–92; *Mark Pittaway* 2012.

körzetek rendszeres jelentésekkel látták el a központot arról, hogyan alakulnak a munkások életkörülményei és politikai hangulata.²³ Rainer M. János amellett érvel, hogy a kádári életszínvonalpolitika valamennyi rétegre vonatkozott, én azonban azt a nézetet osztom, hogy a nagyipari munkásság kiemelt helyen állt a megnyerni kívánt rétegek között.²⁴

A két ország történelme során Magyarországnak sikerült néhány területen „megelőznie” az iparilag fejlettebb NDK-t; ezek közé tartozott az életszínvonalpolitika, amelynek német megfelelőjét Honecker ugyan valamivel körülményesebben a „gazdaság- és társadalompolitika egységének” nevezte el, de a lényege ugyanaz maradt: az életszínvonal állandó emelése, a reálbérek növekedése és nagylelkű szociális politika, amelynek révén a rendszer kézzelfoghatóan is bizonyítható volt a tömegek felé a szocializmus eszméjének felsőbbrendűségét. Az így létrejött rendszert azért neveztem el jóléti diktatúrának, mert annak elismerésén alapult, hogy a proletárdiktatúra nem tudta megváltoztatni az emberi szükségleteket, sem pedig azok kielégítésének módját: nem sikerült kinevelni azt a szocialista embert, aki önzetlenül a közösségért él és dolgozik, és magasabb kulturális igényei vannak, mint a kapitalizmusban kizsákmányolt bémunkásoknak. Ehelyett a hruscsovi „olvadással” párhuzamosan létrejött egy társadalmi alku a rendszer bázisának tekintett nagyipari munkásosztály és a nevében uralkodó állampárt között: a munkások a biztos életszínvonal fejében lemondtak politikai követeléseikről és érintetlenül hagyták a kialakult hatalmi struktúrákat.

A „jóléti diktatúrának” ezt a modelljét figyelhetjük meg Magyarországon és az NDK-ban is: Magyarországon az életszínvonalpolitika biztosította a rendszer társadalmi támogatottságát, az NDK-ban pedig Honecker a gazdaság- és társadalompolitika egységével kívánta demonstrálni, hogy a keletnémet jóléti állam nagyobb támogatást ad az állampolgároknak, mint a nyugatnémet rivális. Ez a politika rövid távon sikeres volt, hiszen egyik országban sem jött létre a Szolidaritáshoz hasonló erős munkásellenzék; elszigeteltek maradtak az értelmiségi körök szervezkedései. Hosszú távon azonban olyan terhet rótt a két ország tervgazdaságára, amely előkészítette nagymértékű eladósodásukat és gazdasági bukásukat.²⁵ Külső szemmel mindkét rendszer konzolidáltak tűnt az 1980-as években; támogatottságuk azonban nem elveken és meggyőződésen, hanem egyszerű számításon alapult. Mivel a párt maga is az életszínvonalpolitikára alapozta a rendszer legitimitását, akarva-akaratlanul egy olyan fogyasztói mentalitást erősített, amely hosszú távon a kapitalizmusnak kedvezett. Mivel pedig az állampárt hatékonyan uralta a nyilvánosságot (sajtó ellenőrzése, cenzúra), sikeresen megakadályozta, hogy a rendszerkritikai diskurzusok egyáltalán elérjék a munkásokat.

A fogyasztói tudat erősödése mind a két országban szemléletesen dokumentálható. Az NDK-ban a pártfunkcionáriusok állandó harcot vívtak a lakosság megfelelő szintű ellátásáért; hiába igyekeztek azonban megtiltani a nyugatnémet tévéadók nézését, a nagylelkű szociálpolitika ellenére sem versenyezhetek a nyugatnémet fogyasztói színvonallal. Magyarországon a második gazdaság térnyerése demonstrálta, hogy a kormányzati akarat önmagában nem tudja fenntartani az életszínvonalat; a kapitalizmusnak tett engedmények pedig előkészítették a társadalom lassú átalakulását.²⁶

És itt kell rátérnem a jóléti diktatúrák másik sajátosságára, amelyet fent már érintettem. Miközben óvatosan nyitni próbáltak a fogyasztás és a piac felé (Honecker csak az előbbi szorgalmazta,

²³ A határozatról lásd: *Pető Andrea* 1992.

²⁴ A munkáspolitikát hasonlóan vázolja *Földes György* 1989.

²⁵ *Földes György* 1995; *André Steiner* 2004.

²⁶ Lásd *Róna-Tas Ákos* 1997.

a magyar reformerek mindkettőt), az állampárt mindkét országban következetesen kizárta a nyilvánosságból a rendszerkritikai baloldali alternatívákat/diskurzusokat. Magyarországon említhetem a Haraszti ellen indított pert, illetve a baloldali értelmiség több jeles alakjának politikai zaklatását és emigrációba kényszerítését. Noha az NDK-ban nehezebb dokumentálni az ellenzékiiséget, a jénai Carl Zeiss gyárban is találunk bizonyítékot arra, hogy a rezsim baloldali bírálói keményebb megtorlásra számíthattak, mint azok, akik csak azért panaszkodtak, mert nem volt elég áru a boltokban, vagy sokat kellett várni egy gépkocsira. A Zeiss gyárban dolgozott Matthias Domaschk, egy fiatal munkás, aki az 1980-as évek elején csatlakozott egy baloldali kommunához. A fiatalembert alternatív viselkedése és politikai nézetei miatt többször zaklatta a rendőrség. Amikor Berlinbe ment meglátogatni a barátait, a vonaton letartóztatták. A vizsgálati fogásban a fiatalember öngyilkosságot követett el. A kommuna több tagját addig zaklatta a rendőrség, amíg áttelepültek az NSZK-ba. Matthias Domaschk emlékéét egy „ellenzéki” magánarchívum őrzi Jénában (Thüringer Archiv für Zeitgeschichte „Matthias Domaschk”).

A fentiek segítségével választ adhatunk arra a kérdésre, hogy miért nem mozdult meg egy baloldali alternatíva érdekében a munkásság 1989-ben, holott egyik országban sem létezett a rendszerrel szemben számottevő munkásellenzék. Az 1960-as évek reformkorszakának lezárulásával létrejött egy politikai kompromisszum az állampárt és a munkásosztály között. A párt a maga részéről elutasította, hogy „beengedje” a hatalomba a munkásosztályt és nemet mondott az új baloldal öngazgató, önszerveződő közösségi eszméire. Változatlanul hagyták a régi politikai rendszert, viszont anyagi téren annál többet ígértek a munkásoknak. A hangsúly az eredeti emancipációs célokról átkerült a lakossági fogyasztás „mindenáron” való emelésére; erre annál is inkább szükség volt, mert a régi baloldali program kimerülésével mindkét rezsim az életszínvonal-politikára alapozta legitimitációját.

A jóléti diktatúrák sikeresen megakadályozták egy erős munkásellenzék kialakulását. A munkások figyelmét és idejét lekötötte a saját otthon megteremtése és a tartós fogyasztási cikkek beszerzése – mindez az 1970-es években a lassú, de biztos gyarapodás boldog tudatát keltette az emberekben. A politikától a jelek szerint egyre többen elfordultak, de maga a párt sem kívánta soraiba az igazi mozgalmi szellemet. Stabilitásra, a hatalom konszolidálására törekedtek. A felülről szervezett közösségek ugyanezt a célt, az emberek depolitizálását szolgálták. És maguk a munkások is elsősorban közösségi térnek érezték a munkáskollektívákat; nem érdekelte őket a politikai ideológia. A munkáskollektíváknak nem volt igazi hatalmuk, de a munkások nem is szálltak síkra azért, hogy legyen nekik. Az emberek beérték a biztonságos jóléttel – legalábbis addig, amíg a kormány képes volt ezt biztosítani nekik.

És itt térünk rá arra, hogy miért volt a rezsim szempontjából veszélyes ez a politika. A legnyilvánvalóbban azért, mert nemcsak az embereket, hanem a hatalmat is a biztonság illúziójába ringatta. Az 1980-as években a nyugati szemlélőknek is úgy tűnt, hogy az államszocialista rezsim társadalmilag bebetonozott, hiszen a disszidens értelmiség szűk csoportja nem jelentett a hatalom számára komoly veszélyt. Csakhogy a lakossági konszenzus eltakarta a rezsim elől a fogyasztásra alapozott legitimitáció törekenységét. A társadalmi támogatás ugyanis korántsem volt feltétel nélküli; ez egyébként a magyar esetben világosan megmutatkozott az életszínvonal-politika kudarcával. Mindkét rezsim súlyos eladósodását az a szándék motiválta, hogy a kormány meg tudja felelni a munkáspolitikai ígéreteinek. A piacgazdasággal való fogyasztói verseny végképp próbára tette az amúgy is gyengébben teljesítő tervgazdaságot; a munkásosztállyal kötött politikai kompromisszum pedig lehetetlenné tette az elavult iparágak leépítését. Mindez egyre nagyobb terheket rótt a két ország gazdaságára. És arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a társadalmi támogatás nem az őszinte politikai meggyőződésen, az emberek baloldali érzelmein, hanem egyszerű anyagi számításokon alapult. Egyik rezsim sem volt társadalmilag olyan erős, mint

ahogyan hitte és hirdette magát – és tegyük hozzá: mint ahogyan a nyugati megfigyelők is elhitték.

A legitimitáció törekvése fontos volt a hatalom számára, de szeretnék rámutatni egy másik tényezőre, ami társadalmi hatásait tekintve még jobban befolyásolta a munkásosztály politikai jövőjét. A jóléti diktatúrák kiegyező politikája óhatatlanul a kapitalizmus irányába fordította az emberek tudatát, akkor is, ha különösen az NDK-ban az állampárt ezt mindenáron titkolni igyekezett, sőt kényszeresen bizonygatták a szocializmus társadalmi és erkölcsi fölényét. Magyarországon az osztrák bevásárlóturizmus, az NDK-ban pedig a nyugatitívé-nézés cáfolta meg az államszocialista legitimitációs ideológiát. Ez nem is volt azonban nehéz, hiszen a jóléti diktatúrák éppúgy a fogyasztás emelését helyezték kilátásba, mint a nyugati kapitalizmus – csak éppen kevesebb sikerrel. Azt mondhatjuk, hogy a létezett szocializmus rákényszerült arra, hogy az ellenség fegyvereivel harcoljon a kapitalizmus ellen, és mindeközben lemondott arról, hogy kihasználja a közösgyalapú antikapitalizmusban rejlő rendszerkritikai potenciált. Ami ennél is rosszabb volt egy későbbi antikapitalista baloldal kialakulása szempontjából: a fogyasztói fordulat után az állampárt a nyilvánosság közelébe sem engedte az új baloldali eszméket, és minden esz-közzel fellépett a rendszer baloldali ellenzéke ellen.

Az állampárt fogyasztói fordulata és az államszocializmus bukása így végeredményben egy vonulatba illeszkedik. A jóléti diktatúrák hatékonyan depolitizálták a munkásokat, akik fogyasztók akartak lenni, nem pedig egy forradalmi osztály tagjai. Miután csalódtak a létezett szocializmus életszínvonal-politikájában, a kapitalizmustól várták ennek a politikának a beteljesítését. A magyar esetben a kormány még aránylag őszintébb volt a propagandában: a magánszektor kiterjesztésével párhuzamosan egyre szégyenlősebben került szóba a baloldali ideológia. A keletnémetek ellenkezőleg, a nyilvánosság előtt állandóan „érvényesítették a pártvonalat”, de ők is csak a közvélemény elnémításával tudták elérni, hogy az emberek ne kérdezzenek rá az ideológia és a politikai gyakorlat ellentmondására (akadtak, akik így is megtették). A rezsím jobbra nyitott volt, a baloldali alternatívát viszont mind a két országban következetesen kirekesztették. A munkásosztály kiábrándult a régi baloldalból, de nem jutott el a fogyasztói társadalom kritikájáig; ellenkezőleg, a nyugati kapitalizmusban látott életszínvonal elérésére törekedett. A jóléti diktatúrákban szocializált munkásosztály elutasította ugyan az életszínvonal-politikával kudarcot valló munkásállamot, de nem utasította el a fogyasztói értékeket; ellenkezőleg, azok éppen a rezsimek politikai válsága idején többet jelentettek, mint a hitelét veszített szocializmus közösségi értékei. Paradox, de amikor 1989-ben a munkások a kapitalizmust választották, csak a jóléti diktatúrák által diktált fejlődés belső logikájának engedelmesskedtek. Ugyancsak ide sorolhatjuk a kapitalizmushoz fűződő illúziókat, amiket a bevezetőben idézett munkásellenzéki véleménye szemléltet: elsősorban azt az illúziót, hogy ha a létező szocializmus belebukott az életszínvonal-politikába, akkor az általános jólétet a kapitalizmus alatt sikerül majd megteremteni, vagy a reményt, hogy a kapitalizmus alatt igazságosabb lesz majd a társadalom. Az, hogy az emberek több mint negyven év szocializmus után hittek a kapitalizmus alatti nagyobb egyenlőségben, mindennél jobban mutatja, milyen mértékben veszítette el hitelét a szocialista ideológia. Ez a hitelvesztés (éppen azért, mert az emberek a korszak forradalmi hangulatában a kommunista propagandának hittek, és elutasítottak minden antikapitalista kritikát) nagyban hozzájárul a neoliberalis kapitalizmus könnyű, mondhatni ellenállás nélküli győzelméhez Kelet-Európában.

Dolgozatom második részében szeretnék felvázolni néhány szempontot, amelyek a Kádár-rendszer további értelmezését is elősegíthetik.²⁷ Először is, érdemes feleleveníteni a totalitárius

²⁷ Igényes elméleti áttekintést nyújt a Kádár-korszak irodalmáról *Rainer M. János* 2011. Lásd még a *Múltunk* 2012. évi 1–2. számát.

elméletről folytatott régi angolszász vitát, amelynek tanulságait érdemes Kelet-Európában is hasznosítani. A szovjetológia nyugati felvirágzása a második világháború után következett be, amikor a hidegháború idején különösen fontosá vált a katonai-politikai adatgyűjtés és az ellenséges politikai rendszer lehetőleg teljes diszkreditálása. A nyugati propaganda-hadjáratban igen komoly szerepet kapott a totalitárius paradigma, amely a náciizmus és a kommunizmus lényegi azonosságát hirdette a két rendszerben meglevő terror és totális ideológia alapján. Ez a paradigma nemcsak a Szovjetunió démonizálására volt alkalmas, hanem általában minden kommunista megbélyegzésére és politikai üldözésére (ami be is következett az Egyesült Államokban a McCarthy-korszak idején). Az amerikai tudományos intézetek és a politika kapcsolatát *Abbott Gleason* így jellemzi *Totalitarianizmus: A hidegháború belső története* című munkájában, amelyben részletesen bemutatja a paradigma politikai-ideológiai kontextusát: „Volt egy nyílt és egy legalábbis részben titkos együttműködés az alapítványok, egyetemek, a Central Intelligence Agency, a Federal Bureau of Investigation és a kormány között, hogy fejlesszék a szovjet tanulmányokat és távol tartásuk tőlük a szovjetekkel rokonszenvező kutatókat”.²⁸

A totalitárius paradigmát a 70-es évektől egyre több bíráló érte; nemcsak a politikai légkör változott meg (gondolok itt elsősorban a vietnami háború és 1968 hatására), hanem felnőtt egy új szovjetológus nemzedék, akik kutatási eredményeik alapján alkalmazhatatlannak találták és elvetették a totalitárius modellt. Ez a „revizionista” álláspont (az elnevezés a totalitarianizmus revíziójára vonatkozik) a 80-as évekre a mérvadó nyugati akadémiában teljesen kiszorította a totalitárius paradigmát. A vitát csak azért van értelme felidézni, mert az államszocialista rendszerek összeomlása után Kelet-Európában újra felfedezték a totalitarianizmust mint tudományos paradigmát. Így a nemzetek megint áldozatnak érezhették magukat – csak most nem a fasizmusnak, hanem a kommunizmusnak estek áldozatul. A két rendszer összeméréséről szól ez a látszólag tudományos vita, ahol a politikus szándék még inkább lelepleződik akkor, amikor az egyik rendszerben elkövetett bűnökkel próbálják meg a másikat igazolni.

Az államszocialista múlt feldolgozása az egész régióban nehezen halad. *Stefan Troebst* négy csoportot különböztet meg a mai és a volt politikai rendszerek viszonyának alapján.²⁹ Az elsőbe sorolja azokat az országokat, amelyek kategorikusan elutasítják és etnikailag is idegennek tekintik a kommunista rezsimeket. Ide tartozik Észtország, Lettország, Litvánia, illetve Horvátország is, ahol a jugoszláv modellt „szerb kommunizmusként” aposztrofálják. A második csoportban az államszocializmusról nincs nemzeti konszenzus, és a volt rendszer megítélése ma is heves politikai viták tárgyát képezi. *Stefan Troebst* példaként említi a Terror Háza vegyes fogadtatását Magyarországon, de ide sorolja Lengyelországot, a Cseh Köztársaságot, Szlovéniát és Ukrajnát is. A harmadik csoport országai oktrojáltnak és a nemzettől idegennek tekintik ugyan a kommunizmust, de elismerik bizonyos modernizációs eredményeit. Ide tartozik Bulgária, Románia, Albánia, Macedónia és Szerbia-Montenegró. Végül a negyedik csoport országaiban nem került sor elitcserére, és megmaradtak a régi tekintélyuralmi struktúrák. Ezek között találjuk az Orosz Föderációt és a volt szovjet tagköztársaságok többségét.

Az angolszász revizionisták többsége társadalomtörténész volt, ami nem véletlen, hiszen a totalitárius elmélet – sarkított formában – tagadja, hogy normális társadalmi élet egyáltalán létezhet egy totalitárius rendszerben. *Hannah Arendt* egyenesen úgy érvelt, hogy az emberi szabadság és az individuum elpusztítása jelenti a totalitárius rezsimek végső célját – ezért látta alapvetően

²⁸ *Abbott Gleason* 1995: 121.

²⁹ *Stefan Troebst* 2005.

emberellenesnek ezeket a rendszereket.³⁰ Az atomizált társadalom fogalma egyébként érdekes módon még a Kádár-korszak népművelői körében is kedvelt szófordulat volt, legalábbis gyakran használták a munkásszállók társadalmára³¹ – az angolszász köztudatra pedig nyilvánvalóan még nagyobb hatást gyakorolt, elegendő, ha olyan kultuszművekre gondolunk, mint az 1984 vagy A fal. Mivel a totalitárius modell olyan fokú ellenőrzést feltételez, ami gyakorlatilag kizárja az érdekegyeztetést, az ideáltipikus totalitárius rendszerben az uralom is másképpen működik, mint az autokráciákban. Provokatív politológusok, mint például *Jerry Hough*, éppen azért bírálták élesen az elméletet, mert nem foglalkozott a hatalom „input” oldalával.

Jómagam társadalomtörténészként az atomizált egyén és társadalom koncepciójával vitatkoznék. *Hannah Arendt* a koncentrációs táborok metaforájával erősíti a párhuzamot a nácizmus és a sztálinizmus között: a gonosz radikálisan új formája a koncentrációs táborban testesül meg, ahol az igazi horror az ember személyiségének elpusztítása. A totalitárius társadalmak lényegében felfoghatók úgy, mint egyetlen nagy koncentrációs tábor, amelynek célja az ember megfosztása egyéniségétől és szabad akaratától, és az individuumok átalakítása a „dolgozók konformista nyájává”. Nem lehet itt céloz a holokausztirodalom tárgyalása, de a korai nagy hatású, irodalmi-pszichológiai visszaemlékezések (*Primo Levi* *Survival in Auschwitz* című könyve, vagy *Viktor Frankl* ...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort című munkája) éppen azt igazolják, hogy társadalmi élet a legextrémebb körülmények között is létezik.

Hasonlóan problematikusnak tartom az akaratuktól megfosztott emberek mentális képét. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan volt „lehetséges” a Rákosi-korszak (miért nem menekült el még „időben” a rendszer szociáldemokrata és baloldali ellenzéke – miközben velük nemritkán kegyetlenebbül számoltak le, mint a Horthy-korszak még megmaradt elitjével), hogyan vonulhattak fel tömegek a nagy kommunista gyűléseken, miért léptek be emberek tömegesen az ÁVH-ba, hogyan folyhatott le a kollektivizálás és a padlássöprés – hiszen mindezért nem lehet egy személyben csak Rákosit felelőssé tenni –, nagyon fontos figyelembe venni a társadalomtörténeti iskola eredményeit. Én a szépirodalmat is bekapcsolnám itt a vizsgálódásba, hiszen Az ötödik pecsétben már megfogalmazódik, hogy a hétköznapi emberek többsége nem támogatta a tömeggyilkosságokat és a nácik szélsőséges faji programját, de éppolyan megvilágító erejű a Hús óra, ami nagyszerűen bemutatja magának a radikalizálódásnak a folyamatát – hiszen az egykori gazdasági cselédet 1956 után éppen az a rendőr lövi agyon, akivel „egy kenyéren, egy szegénységben” voltak, miközben őt meg a regény leghűségesebb kommunistája üldözi el a faluból ezért a tettéért! De ugyanígy említhetem *Böszörményi Géza* *Recsk* című dokumentumkötetét, amiből kiderül, hogy a hírhedt tábor őrei is rossz minőségű ellátást és ruházatot kaptak, ami persze nem mentség a kegyetlenkedésekre, de pszichológiailag sok mindent megmagyaráz. 1945 után egy lerombolt, elszegényedett ország lakosai próbáltak „túlélni” – és sokaknál valóban a túlélésért folytatott mindennapi harcról volt szó. Ilyen körülmények között nem kellett „totalis” mozgósítás ahhoz, hogy az emberek csatlakozzanak ahhoz a párthoz, amelyik azt ígérte, hogy gondoskodik arról, hogy soha többet ne legyen háború és mindenki tisztességes esélyt kapjon a boldogulásra. A munkásság vonatkozásában *Mark Pittaway* dokumentálja, hogy a rezsimnek és keményvonalas baloldali politikájának volt társadalmi bázisa – legalábbis egy ideig.³² Magyarországon és az egész kelet-európai régióban számos komoly társadalmi feszültség halmozódott

³⁰ *Hannah Arendt* 1992.

³¹ *Bartha Eszter* 2012.

³² *Mark Pittaway* 2012.

fel a második világháború előtt – ebben az értelemben a Horthy-korszak éppúgy nem volt folytatható, mint ahogyan a kádárizmusnak sem volt sok jövője a bipoláris nagyhatalmi rendszer megszűnésével.

Hasonlóan fontosnak tartom az összehasonlító módszer használatát és kiterjesztését és egy globális nézőpont alkalmazását. A hidegháború idején elsősorban (vagy csak) a két rendszer közötti *különbségekre* esett a hangsúly. Ez a szemlélet a rendszerváltás utáni hazai szakirodalomban is olykor túlzottan érvényesül, csak most persze azzal a különbséggel, hogy míg korábban a szocializmus előnyeit „illet” ecsetelni, addig ma inkább a Kádár-korszak leleplezése a cél. Érdemes volna egy tágabb perspektívából összevetni a két rendszerben lejátszódott folyamatokat. Akkor ugyanis éppen a munkásság kapcsán azt mondhatjuk, hogy az állampárt és a munkásosztály közötti társadalmi alku valójában nemcsak az életszínvonal-politikát jelentette, hanem sokáig megóvta – ha úgy tetszik, konzerválta – azt a társadalmi osztályt, amelyet Nyugaton könyörtelenül felszámolt, vagy legalábbis létszámában és struktúrájában radikálisan átalakított a posztfordista vagy informatikai forradalom.³³ A hagyományos és valóban összetartó munkásközösségeket (lásd például a bányász-közösségeket) Európa fejlett országaiban is felszámolta a posztindusztriális forradalom. Az angol bányász-közösségek pusztulása különösen jól dokumentált. Globális perspektívából a szocialista modernizációs kísérlet úgy is értelmezhető, hogy itt valójában a kapitalizmus egy korábbi (fordista) szakaszát igyekeztek Hruscsovék utolérni és meghaladni. „1968” fordulópontnak tekinthető – de nem a kommunisták által remélt világforradalom jött el, hanem a kapitalizmus tért át egy másik modellre, amelyet a szociológiai irodalom bőségesen ismertet. Ez az új modell felszámolta a klasszikus, kékgalléros munkásközösségeket – a kelet-európai munkástömegek „mindössze” haladékot kaptak. És bárhogyan ítéljük is meg a szocialista brigádmozgalmat, a közösségiség eleme nagyon is létezett, olyannyira, hogy a Rozsdatemetőt is divat volt megvitatni a brigádgyűléseken, hogy arról már ne is beszéljünk, mennyire jelentettek, illetve teremtettek közösséget a brigádban ünnepezt születés- és névnapok, a gyerekek, családok látogatása, közös kirándulások és sokszor nyaralások is. A rendszerváltás után keletnémet és magyar munkásokkal készített életútinterjúim alapján az államszocializmusban kiterjedtebb volt a közösségi élet és erősebb volt a munkatársak közötti szolidaritás, mint az újkapitalista rendszerben.³⁴ Bár kétségtelen, hogy a közösségi termelés mint politikai utópia nem volt jelen a magyar munkástudatban, az atomizált társadalom fogalmával nagyon is vitatkoznék. A szocialista társadalom közösségi társadalom volt nagyon sok tekintetben – és különösen a rendszerváltást követő időszakkal összevetve szembevetendő az egykori közösségek pusztulása –, legalábbis a munkások szemében. Ezt a kritikát azért említem hangsúlyosan, mivel a kortárs szakirodalomban is gyakran olvashatunk olyan fejtegetéseket, amelyek ab ovo tagadják, hogy az államszocializmusban léteztek valódi közösségek (felmelegítve ezáltal a totalitárius elmélet hidegháborús diskurzusát). Korántsem minden közösség szerveződik azonban politikailag, sőt megkockáztatom, hogy számos nyugati közösség formálódásában sem a politikai nézetazonosság játssza a főszerepet. Az államszocializmusban léteztek valódi munkahelyi közösségek, amelyek formálódását az adott intézményes feltételrendszer is jelentősen elősegítette (teljes foglalkoztatottság, relatíve kicsi társadalmi egyenlőtlenségek, munkahelybiztonság, szilárd kollektívák kialakulása). Ez magyarázza, hogy az emberi kapcsolatokat mind a keletnémet, mind pedig a magyar

³³ A terjedelmes szociológiai szakirodalomból lásd pl. *Manuel Castells* 2005; *Luc Boltanski – Eve Chiapello* 2005.

³⁴ A keletnémet és a magyar munkástapasztalat közösségi aspektusáról lásd *Bartha Eszter* 2010b.

interjúalanyok jobbnak tartották az államszocialista időszakban, mint az újkapitalista társadalomban, ahol sokkal nagyobb szerepet kapott az önérdek és a kíméletlen verseny – akár a közvetlen munkatársak kárára is.³⁵

Végezetül, fontosnak tartom a történeti és szociológiai módszerek egyidejű alkalmazását. A kádárizmus mérlegéhez nemcsak az tartozik hozzá, hogy mit és hogyan nem sikerült a rendszernek megvalósítania. A kortárs szociológiai szakirodalomban bőségesen dokumentált az is, hogy a rendszerváltás után húsz évvel milyen társadalmi konfliktusokat generált az újkapitalizmus, amelyekre a társadalompolitikának mindmáig nem sikerült érvényes válaszokat találnia.³⁶ Ki lehet nevezni az államszocializmust afféle örökös bűnbaknak, de valódi tudományos párbeszédet csak akkor lehet folytatni a Kádár-korszakról, ha sikerül meghaladni a hidegháborúból örökölt legitimációs ideológiákat/diskurzusokat.

Hivatkozott irodalom

Arendt, Hannah: A totalitarizmus gyökerei. Budapest 1992.

Bartha Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen”. Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. *Korall* (2012: 13.) 49. 58–81.

Bartha Eszter: „Ma mindenki magányos harcos”. Az emberi kapcsolatok változása a rendszerváltás óta Kelet-Németországban és Magyarországon. Forrás: (2010b: július–augusztus.) 57–92.

Bartha Eszter: A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989. Budapest 2009.

Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Szerk. *Krausz Tamás*. Budapest 2003. 15–40.

Bartha Eszter: *Alienating Labor: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. New York – Oxford 2013.

Bartha Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztoszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk. *Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba*. Budapest 2010a. 23–45.

Bence György – Kis János [– Mark Rakovski]: A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. Párizs 1983.

Boltanski, Luc – Chiapello, Eve: *The New Spirit of Capitalism*. London 2005.

Bozóki András: A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben (Alkotmányos forradalom). *Tanulmányok* Budapest 2000.

Böszörményi Géza: *Recsk 1950–1953*. Budapest 1990.

Burawoy, Michael – Lukács János: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago–London 1992.

Castells, Manuel: *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest 2005.

³⁵ Saját eredményeim egybevágna *Szalai Erzsébet* oral history projektjével a budapesti fiatalok körében. *Szalai Erzsébet* 2011.

³⁶ Lásd különösen *Ferge Zsuzsa* 2012; *Szalai Erzsébet* 2012.

- Csizmadia Ervin (szerk.): A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988.* Budapest 1995.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett.* Budapest 1991.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek.* Budapest 2010.
- Ferge Zsuzsa: Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában.* Budapest 2012.
- Földes György: Az eladósodás politikai története 1957–1986.* Budapest 1995.
- Földes György: Hatalom és mozgalom 1956–1989.* Budapest 1989.
- Fuller, Linda: Where Was the Working Class? Revolution in Eastern Germany.* Urbana–Chicago 1999.
- Gleason, Abbott: Totalitarianism: The Inner History of the Cold War.* New York 1995.
- Haraszti Miklós: A Worker in a Worker's State.* New York 1978. [Darabbér. Egy munkás a munkásállamban. Párizs, 1979].
- Heumos, Peter: Workers under Communist Rule: Research in the Former Socialist Countries of Eastern-Central and South-Eastern Europe and in the Federal Republic of Germany.* *International Review of Social History.* (2010) 55.
- Hough, Jerry: „The Dark Forces”: The Totalitarian Model and Soviet History”. *Russian Review,* October (1987).*
- Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest 1989.
- Kotkin, Stephen: Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.* Berkeley 1995.
- Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány: Viták „az orosz fejlődés” sajátosságairól, különös tekintettel az 1920-as évekre.* Budapest 1991.
- Krausz Tamás: Peresztrojka és tulajdonáthelyezés.* In: *Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991).* Szerk. *Krausz Tamás – Sz. Bíró Zoltán.* Budapest 2003. 11–51.
- Linden, Marcel van der: Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theory and Debates since 1917.* Leiden 2007.
- Lukács György: Demokratisierung heute und morgen.* Budapest 1985.
- Nagy Éva Katalin: Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában.* In: *Határokon túl: Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére.* Szerk. *Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna.* Budapest 2012. 461–480.
- Pető Andrea: A munkások életkörülményei Magyarországon az 1950-es években.* Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest 1992.
- Pittaway, Mark: Eastern Europe 1939–2000.* London 2004.
- Pittaway, Mark: The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary 1944–1958.* Pittsburgh 2012.
- Ráiner M. János: Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest 2011.
- Ripp Zoltán: Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései.* Budapest 2009.
- Roberts, Geoffrey: Stalin's Wars. From World War to Cold War 1939–1953.* New Haven 2006.
- Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest 2003.
- RónaTas Ákos: The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary.* Ann Arbor 1997.
- Somlai Péter: Társas és társadalmi. Válogatott tanulmányok.* Budapest 2008.
- Steiner, André: Von Plan zu Plan: eine Wirtschaftsgeschichte der DDR.* München 2004.
- Szalai Erzsébet: Globális válság, magyar válság, alternatívák.* Budapest 2012.
- Szalai Erzsébet: Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon.* Budapest 2011.
- Szelényi Iván: A kelet európai újosztály stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata.* In: *Szelényi Iván: Új osztály, állam, politika.* Budapest 1990. 51–98.

Thurston, Robert: Life and Terror in Stalin's Russia. New Haven 1996.

Tőkés Rudolf: A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990. Budapest 1998.

Troebst, Stefan: Holodomor oder Holocaust? Die Gegenwart, 152. (2005)

Trotsky, Leon: The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going? New York 1937.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest 2001.